

Daderschap en morele verwonding binnen het huidige strafrechtstelsel

Tine Molendijk en Marjan Helmich*

Wat gebeurt er met het geweten van een dader in detentie, en wat betekent dat? In deze bijdrage bespreken we waarom het belangrijk is om in het strafrecht aandacht te hebben voor trauma, en in het geval van daders ook zeker voor 'morele verwonding' (*moral injury*). Dit begrip, dat ongeveer een decennium geleden is geïntroduceerd, verwijst naar de psychologische en sociale impact van ernstige dilemma's en morele schendingen, zoals gevoelens van schuld, schaamte en boosheid (Litz e.a. 2009). Het begrip biedt als zodanig een belangrijk perspectief op daderschap. Door de lens van morele verwonding wordt psychische problematiek niet alleen gezien als, bijvoorbeeld, juridisch verzachtende omstandigheid of als een medisch probleem dat therapie vereist, maar ook als functioneel – als een weg naar herstel (Molendijk 2018).

De muren van detentie belemmeren echter de confrontatie met emoties als schuld, schaamte en boosheid over de door de daders aangerichte schade. Dit kan het herstel van zowel daders als slachtoffers ondermijnen. Het perspectief van morele verwonding werpt licht op belangrijke voorwaarden voor behandeling en herstel, en op mogelijke keerpunten in dit verband van (huidige) strafrechtelijke reacties op daderschap.

Eerst leggen we hieronder het begrip morele verwonding verder uit, en bespreken we hoe dit aspecten van trauma en daderschap belicht die vaak buiten beschouwing blijven. Vervolgens gaan we in op daderschap in het strafrecht vanuit dit perspectief, met het voorbeeld van vrouwen veroordeeld voor infanticide (kinderdoding), gepleegd op

* Dr. T. Molendijk is antropoloog en universitair hoofddocent aan de Faculteit Militaire Wetenschappen van de Nederlandse Defensie Academie en verbonden aan de Radboud Universiteit Nijmegen. M.S. Helmich LM is vaktherapeut beeldend en werkzaam in de Intensieve Behandelkliniek en Jeugdkliniek Tactus Verslavingszorg. Zij was voorheen werkzaam in het Penitentiair Psychiatrisch Centrum van de PI Zwolle.

hun eigen kind, en opgenomen in een penitentiair psychiatrisch centrum. Tot slot bespreken we de bredere implicaties en inzichten van de door ons voorgestelde benadering.

Trauma en de morele dimensies daarvan

Trauma wordt vaak beperkt gedefinieerd als angstklachten die voortkomen uit levensbedreigende gebeurtenissen, wat ook de kern vormt van het begrip posttraumatische stressstoornis (PTSS) (American Psychiatric Association 2013). Maar trauma is breder dan dat. Denk bijvoorbeeld aan het schuldgevoel dat kan ontstaan wanneer iemand betrokken is geweest bij het toebrengen van schade aan een ander; wanneer er dus sprake is van een morele schending. Dit vormt de kern van morele verwonding.

Hoewel het verschijnsel dat mensen in strijd met hun morele kompas kunnen handelen zo oud is als de mensheid zelf, is het concept van 'morele verwonding' van vrij recent. Halverwege de jaren negentig wierp de Amerikaanse psychiater Jonathan Shay *moral injury* op in zijn boek over trauma's bij Vietnamveteranen (Shay 1994). Psycholoog Brett Litz en collega's ontwikkelden in 2009 het eerste conceptuele model van morele verwonding (Litz e.a. 2009). Sindsdien is het begrip bekend in onderzoek gericht op en behandeling van militairen en veteranen, en wint het aan bekendheid in toepassing op andere beroepsgroepen, en mensen in het algemeen.

Morele verwonding wordt vaak als volgt gedefinieerd: *de psychologische, spirituele en sociale impact van een schending van fundamentele morele overtuigingen en verwachtingen, waarbij de moreel verwonde persoon zowel het slachtoffer, de getuige als de dader kan zijn geweest, in ieder geval in eigen ogen* (Litz e.a. 2009; Shay 2014). Een morele schending kan een dilemma zijn waarbij iemand tussen twee kwaden moet kiezen, het begaan van een ernstige morele misdaad of het getuige zijn van de handelingen of nalatigheid van anderen. De impact daarvan kan gevoelens van schuld, schaamte en/of boosheid omvatten.¹ Daarbij kunnen een diepgaande innerlijke desoriëntatie, sociale vervreemding en een algemeen gevoel van zinloosheid ontstaan (Molendijk 2018).

1 In de bijdrage van Van Doorn en Schot aan dit themanummer worden deze specifieke emoties nader toegelicht.

Je zou kunnen zeggen dat bij PTSS de nadruk ligt op een schending van het gevoel van veiligheid, en bij morele verwonding op een schending van het gevoel van een rechtvaardige wereld en een rechtvaardig zelf. Het concept van morele verwonding biedt zo een waardevolle lens om daderschap beter te begrijpen, en ook om te onderzoeken hoe detentieomstandigheden hierin een rol spelen. Literatuur over morele verwonding benadrukt dat de morele emoties van een persoon niet te snel als irrationeel of misplaatst moeten worden beschouwd (Litz e.a. 2009). Natuurlijk, bij slachtoffers van trauma moeten schuld en schaamte worden beschouwd als een onterechte psychologische reactie, maar bij daders is het belangrijk dit niet direct te doen. Integendeel, deze emoties moeten worden gezien als mogelijk gepaste, adequate reacties op morele schendingen. Ze kunnen deel uitmaken van een legitieme morele strijd over wat iemand heeft gezien, gedaan of nagelaten (Molendijk 2018). Als zodanig kunnen ze bovendien functioneel zijn in het kader van herstel, zowel voor het innerlijke herstel van de dader als voor het herstel van relaties tussen daders, hun naasten en de bredere samenleving. Dit proces is echter buitengewoon uitdagend binnen de muren van detentie, zoals in het vervolg zal blijken.

De belemmerende rol van de detentiecontext in schuld- en schaamtegevoelens

Onderstaande bevindingen en observaties zijn gebaseerd op bestaand onderzoek (Potter 1999; Neys 2000; Stanton e.a. 2006; Verheugt 2007; Claessen 2022) over gedetineerden en specifiek een studie van de tweede auteur naar vrouwen die hun eigen kind hebben gedood (Helmich 2018). Daarnaast zijn er gesprekken gevoerd met verschillende mensen uit het gevangeniswezen (directeuren, behandelaren en een ervaringsdeskundige ex-gedetineerde). Deze gesprekken dienden niet als dataverzameling, maar vooral ter verkenning en vervolgens ter controle van de hieronder beschreven bevindingen vanuit de praktijk. De gesprekspartners konden zich vinden in de inhoud en de beschreven fenomenen.

De muren van detentie

Het gevangeniswezen is verantwoordelijk voor het uitvoeren van vrijheidsbenemende straffen en de re-integratie van gedetineerden. Dagprogramma's, motiverende bejegening, medicatie, risicomanagementstrategieën en behandeling hebben als doel dagelijkse stabiliteit en ondersteuning te bieden. Het re-integratietraject richt zich vooral op de toekomst van de gedetineerden, op leefgebieden als wonen, financiën en werk. Recidiverisico's worden teruggedrongen door middel van delictanalyses, re-integratiedoelen en herstelgerichte zorg. Er is de laatste jaren ook steeds meer aandacht voor het leefklimaat binnen detentie en uit onderzoek blijkt dat een positief leefklimaat in penitentiaire inrichtingen (PI's) cruciaal is voor de ontwikkeling van zelfreflectie en vermindering van recidive (Van Ginneken e.a. 2021). Schuld- en schaamtegevoelens zijn essentieel voor het herstellen van morele verhoudingen, zowel vanuit het perspectief van slachtoffers als vanuit het perspectief van daders. Tegelijkertijd wordt landelijk nog niet structureel bij elk detentietraject stilgestaan bij de gemaakte slachtoffers, de aangerichte schade en de al dan niet aanwezige schuld- en schaamtegevoelens bij daders (Potter 1999; Neys 2000; Stanton e.a. 2006; Verheugt 2007; Claessen 2022). De aard van het strafrechtstelsel creëert eerder het tegenovergestelde, wat al begint bij de rechtszaak.

De afgelopen jaren is er tijdens rechtszaken steeds meer ruimte gekomen voor het spreekrecht van slachtoffers, waardoor zij een dader kunnen confronteren met het leed dat hij/zij heeft aangericht. Voor slachtoffers is het heel belangrijk dat de dader de hen aangerichte schade erkent. Maar de verwachtingen hierover zijn vaak laag, en met goede reden (Neys 2000; Tudor 2021). Juist tijdens rechtszittingen zitten verdachten in een 'proceshouding', met als voornaamste doel een zo laag mogelijke straf. Zij hebben maanden naar deze dagen toegeleefd, waar over hun toekomst besloten wordt, soms in bijzijn van rapporterende media (Neys 2000; Tudor 2021). Rechtszittingen zijn voor verdachten daarom doorgaans niet het moment om open te staan voor slachtofferverhalen, terwijl dit wel de verwachting van de slachtoffers is en het doel van het spreekrecht. En als daders al emoties tonen als schuld en berouw, interpreteren slachtoffers die – mede door die veronderstelde proceshouding – nogal eens als berekenend, manipulaties of 'voor de bühne', ingezet om strafvermindering te

krijgen.² Het komt ook voor dat verdachten wel degelijk schuld willen bekennen en hun excuses willen maken aan slachtoffers, maar dat hun dat wordt afgeraden door hun advocaat vanwege de risico's voor de procespositie van de (vermeende) dader.

Gevangenis, vervolgens, zijn een aparte, dadergerichte wereld die ver afstaat van de wereld van het slachtoffer (Claessen 2022; Helmich 2018). Binnen de muren van detentie functioneren zowel personeel als gedetineerden in een naar binnen gericht systeem van wet- en regelgeving. Tijdens de voorlopige hechtenis tot aan het vonnis speelt onzekerheid over de toekomst bovendien een grote rol. Gedetineerden ervaren een constante onveiligheid: je praat niet met bewaarders, want die moeten alles rapporteren, maar je praat ook niet met medegedetineerden, van wie je niet weet waartoe ze in staat zijn; kortom, je houdt je emoties achter gesloten deuren (Claessen 2022; Helmich 2018; Potter 1999; Neys 2000; Van Ginneken e.a. 2021). Zelfs in de forensische zorg, zoals penitentiair psychiatrische centra en tbs-klinieken, ligt de nadruk voornamelijk op risicofactoren en beschermende factoren rondom recidive. Er wordt gewerkt met modellen gericht op recidivereductie, zoals het Risk-Need-Responsivity (RNR)-principe (zie de Zorgstandaard Forensisch klinische zorg uit 2024).³ Slachtoffer-impact en daderemoties worden zelden prioritair behandeld.

Binnen detentie ontbreekt meer algemeen een cultuur om stil te staan bij slachtoffers, schade en schuld- en schaamtegevoelens. Een schrijnend voorbeeld is de dag van de uitvaart of de sterfdatum van een slachtoffer, die voor de verdachte in detentie slechts een gewone dag kan zijn, zonder erkenning van de betekenis ervan (Potter 1999). Op geen enkele manier is er binnen detentie aandacht voor zo'n dag. Het is voor een gedetineerde hierdoor heel moeilijk om zich de gevolgen van een delict anders dan voor hemzelf voor te stellen. Zelfs wanneer de realiteit op een intellectueel niveau binnenkomt, blijft het lastig op emotioneel niveau te beseffen wat de impact is (Potter 1999). Gedetineerden komen niet altijd vanzelf tot het besef dat ze slachtoffers mogelijk voor het leven hebben beschadigd.

2 Zie ook de bijdrage van Van Doorn en Schot aan dit themanummer.

3 Zie www.ggzstandaarden.nl/uploads/pdf/project/project_5401fc19-004d-428b-b92f-15b473cde060_forensisch-klinische-zorg_authorized-at_08-11-2024.pdf.

Investeren in delictsbesef en slachtofferbewustzijn

Tegelijkertijd wordt binnen detentie wel degelijk, en toenemend, geïnvesteerd in delictsbesef en slachtofferbewustzijn. Al ruim een eeuw werken geestelijk verzorgers binnen detentie. Door hun nadruk op ethische vragen en zingeving kunnen zij ruimte bieden voor schuld- en schaamtegevoelens bij gedetineerden. Bovendien rapporteren zij niet aan autoriteiten. Ook bieden zogenoemde herstelconsulenten een tienweekse cursus 'Puinruimen' aan, waarin slachtoffers of nabestaanden worden uitgenodigd om hun verhaal te delen en in gesprek te gaan met de daders (Hoekstra & Den Bak 2021).

Bovendien groeit binnen de Dienst Justitiële Inrichtingen (DJI) de aandacht voor herstelgericht en slachtofferbewust werken (Raad voor Strafrechtstoepassing en Jeugdbescherming 2024; Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) e.a. 2021). In verschillende PI's kunnen gedetineerden die daartoe bereid zijn momenteel praten over schuld en schaamte. Dit gebeurt in samenwerking met partners zoals de reclassering, Perspectief Herstelbemiddeling en ervaringsdeskundigen, waarbij wordt gewerkt aan hun delictsbesef en slachtofferbewustzijn. De komende jaren zullen deze mogelijkheden verder worden uitgebreid (BZK e.a. 2021). Ook vanuit de reclassering praat men met daders over de gevolgen van wat zij gedaan hebben (Reclassering Nederland 2025). De driedaagse 'Ambassadeursopleiding herstelgericht en slachtofferbewust werken' (HGSBW) is daarnaast vanaf 2020 te volgen. Bij DJI'ers die werken met justitiabelen brengt deze training het denken en handelen rondom herstelmogelijkheden en slachtofferbewustzijn naar een 'next level' (Opleidingsinstituut DJI 2020).

Hoewel deze ontwikkelingen positief zijn, moeten er echter stevige kanttekeningen bij worden geplaatst. Allereerst zijn veel van deze initiatieven nog allesbehalve structureel. Herstelgericht werken binnen detentie is nog niet volledig verankerd in het beleid van alle PI's (Hoekstra & Den Bak 2021). Bovendien is in bijna alle interventie deelname *vrijwillig*, waardoor alleen gemotiveerde gedetineerden deelnemen, wat er voornamelijk relatief weinig zijn (Hoekstra & Den Bak 2021). De eerdergenoemde dynamieken moedigen vrijwillige confrontatie met de aangerichte schade dan ook niet aan.

Een voorbeeld: infanticide

Wat de invloed van de detentiecontext is wordt bijzonder duidelijk in het geval van vrouwen die hun eigen kind hebben gedood. Onderzoek naar deze vrouwen in detentie (Helmich 2018) toont de complexiteit van trauma-geïnformeerde strafrechtspleging en illustreert hoe detentie de confrontatie met hun daden belemmert. Deze vrouwen zijn zowel dader als slachtoffer van hun daad; zij hebben immers hun kind gedood en verloren. Zij kampen dan ook vaak met ernstige rouwproblemen en suïcidaliteit (Stanton e.a. 2006). In de detentiesituatie worden ze echter niet concreet geconfronteerd met het verlies en overlijden van hun kind. Als deze vrouwen al in staat zijn de gevolgen van hun delict onder ogen te zien, dan is dit vooral een cognitief proces, waarin zij vanuit hun cel moeten 'bedenken' dat het kind er thuis niet meer is. De fysieke confrontaties, zoals het zien van een leeg bed of lege stoel, ontbreken, waar alle andere nabestaanden, klasgenootjes, familie en vrienden uit de omgeving rouwen en wel volop geconfronteerd worden met de afwezigheid van het kind.

Het merendeel van deze vrouwen blijkt binnen een paar maanden redelijk stabiel te functioneren in het dagprogramma vanwege een aantal 'protectieve factoren' binnen detentie. Zo zijn de vrouwen vanwege de detentiesituatie afgeschermd van de emoties van nabestaanden, familie en de samenleving, zoals verdriet, woede en wraakgevoelens (Helmich 2018). Zij verblijven binnen een detentieafdeling waar niemand rouwt en bezig is met het verlies van het kind. Deze vrouwen houden bovendien vaak uit angst hun delict, en daarmee ook hun verlies, geheim voor andere gedetineerden.

Omdat de kinderdoding heeft plaatsgevonden in de relationele sfeer, zijn de familieleden van de dader tevens slachtoffer van het delict. Hierdoor worstelt de omgeving met het combineren van het daderschap met het slachtofferschap (Helmich 2018). In de praktijk blijkt dat families vaak een keuze maken: zij behandelen hun familielid ofwel als dader, die ze de rug toekeren, ofwel volledig als slachtoffer, met de gedachte 'je kon er niets aan doen', en investeren in contactherstel. Waar de daders (van dit type delicten) achter de muren afgeschermd zijn, worden familieleden van daders echter juist veel geconfronteerd met de gevolgen van het delict. Zij krijgen de vragen vanuit hun omgeving, confrontaties met emoties en de gevolgen wel te zien. Het gebeurt niet zelden dat familieleden tijdens bezoekenmomenten in

detentie de dader verwijten dat zij de klappen moeten opvangen, terwijl de dader zelf 'veilig achter de muren zit' (Helmich 2018). Kortom, de detentiesituatie schermt daders af van de directe en langdurige emotionele en fysieke schade die zij bij slachtoffers en betrokkenen hebben veroorzaakt. Bovendien biedt de detentieomgeving zelf nog weinig kader of veiligheid om schuld- en schaamtegevoelens te erkennen, te uiten of te verwerken. Schuld- en schaamtegevoelens zijn echter, zoals eerder besproken, adequate, gezonde en zelfs functionele menselijke reacties op schadelijk gedrag. Door de systemische belemmeringen inherent aan de detentiesituatie zal essentieel herstelgedrag ten behoeve van morele en relationele verhoudingen uitblijven. Naast dat dit herstel van grote waarde is voor slachtoffers, zal dit wellicht ook positieve invloed hebben op de vermindering van het recidiverisico. Sinds een aantal jaren zijn er wel initiatieven en projecten om meer slachtofferbewust te werken, maar dit vindt nog niet in alle PI's plaats. Met deze bijdrage benadrukken wij het belang en de complexiteit van slachtofferbewust werken binnen detentie.

De meerwaarde van de lens van 'morele verwonding'

De voorgaande bespreking onderstreept het belang van een trauma geïnformeerde strafrechtspleging, inclusief aandacht voor trauma bij ouderschap. Conceptueel kan het begrip 'morele verwonding' hierin helpen, omdat het de morele, relationele en maatschappelijke context van geestelijke worstelingen nadrukkelijk erkent, in plaats van deze als trauma los te koppelen van juridische en morele elementen van ouderschap.

Ten eerste, door de lens van morele verwonding kan de dader ook een secundair getroffen zijn, zonder dat het cruciale morele onderscheid tussen dader en slachtoffer wordt ontkend. Juist de pijnlijke realisatie en erkenning dat het eigen handelen anderen veel schade heeft berokkend, vormt de essentie van morele verwonding. Vanuit die lens herkennen en erkennen we de rol van morele emoties als schuld, schaamte en boosheid bij ouderschap (Molendijk 2018).

Dat brengt ons op het tweede punt, namelijk dat schuld- en schaamtegevoelens niet te snel gezien moeten worden als irrationele symptomen van trauma, maar als morele emoties die passend zijn gezien het leed dat daders hebben veroorzaakt (Litz e.a. 2009). Opnieuw helpt de

lens van morele verwonding hier. Emoties als schuld en schaamte worden niet louter gezien als symptomen van een ziekte voor de behandelkamer, maar als emoties die inzicht bieden in het onrecht dat heeft plaatsgevonden tussen mensen, en zo ook als mogelijk gepaste, zelfs wenselijke reacties (Molendijk 2022). Sociale emoties als schaamte en schuldgevoelens hebben een regulerende werking op het aansturen van harmonieus sociaal gedrag. Dat wil zeggen, ze banen een pad naar zowel een heling van de morele verwonding van de dader als herstel van de relatie met nabestaanden en de samenleving, die door het gepleegde delict beschadigd zijn geraakt. Begrijpt een dader wat zijn gedrag teweeg heeft gebracht bij een slachtoffer? Dan kan dat de kans op herhaling van het strafbare gedrag kleiner maken (Reclassering Nederland 2025).

Ten derde gaat de lens van morele verwonding voorbij aan het intra-individuele en richt ze zich op het relationele karakter van psychische pijn. Trauma wordt niet enkel gezien als iets dat ‘tussen de oren’ van een slachtoffer of dader plaatsvindt, maar als inherent aan het delict zelf en aan de beschadigde, soms vernietigde, relaties tussen mensen. De lens van morele verwonding verbreedt dus onze blik voorbij het getraumatiseerde individu zelf, namelijk naar degene op wie gevoelens van schuld, schaamte of boosheid zijn gericht. Met andere woorden, de traumatische impact is niet alleen individueel, maar ook relationeel en contextueel (Molendijk 2022). Dit verandert niet alleen de betekenis van dat lijden, maar ook de wijze waarop we herstel benaderen. Echter, binnen detentie is geen cultuur waarin de aangerichte schade en hieruit voortvloeiende emoties centraal staan. Als eerder gezegd, belemmeren de muren van detentie het zicht op de relationele en morele beschadiging en daarmee op mogelijkheden van herstel. Tot slot, de directe daders en slachtoffers spelen bij dit alles een cruciale rol, maar ook de samenleving als geheel. Het delict is zo gezien een schokkende gebeurtenis die schade toebrengt aan de morele en sociale relaties tussen de dader, de slachtoffers en de bredere gemeenschap. De muren van de gevangenis maken het voor de dader moeilijker om geconfronteerd te worden met wat hij heeft gedaan en de gevolgen daarvan; sterker nog, de muren faciliteren het vermijden van de confrontatie. Tegelijkertijd hinderen diezelfde muren de samenleving in haar confrontatie met het daderschap en de mogelijkheid om verandering te bewerkstelligen. In plaats van daders op effectieve manieren met hun daden te confronteren, bevorderen de detentiemu-

ren vooral isolatie en dehumanisering. Het is moeilijk om moreel besef en berouw te verwachten als we een dader volledig isoleren van alles wat deze gevoelens zou kunnen oproepen, in een omgeving waar zowel personeel als gedetineerden op hun hoede, waakzaam en wantrouwend zijn. Het lectoraat Transmuraal Herstelgericht Werken stelt dat een goede verbinding tussen het leven binnen en buiten de muren (transmuraal werken) een voorwaarde is voor het creëren van leermomenten en succesvolle re-integratie.⁴

Herstelrecht, in tegenstelling tot het isolerende karakter van het traditionele strafrecht, is gericht op het ‘vergeldden’ van kwaad met goed in plaats van kwaad met kwaad (Claessen 2022). Ervaringsdeskundigen, mensen die zelf dader zijn geweest, zouden kunnen helpen met hun persoonlijke verhalen, openheid en door voorbeeldgedrag te tonen met het slaan van bruggen tussen dader, personeel, slachtoffer en samenleving. Ontmoetingsdagen, zoals die in De Woenselse Poort worden georganiseerd, kunnen ook functioneel zijn in gevangnissen. Tijdens zo’n dag ontmoeten slachtoffers, daders, familieleden, professionals en anderen elkaar, en gaan met elkaar in gesprek om ervaringen te delen en te spreken over herstel en terugkeer.⁵ Initiatieven zoals deze ontmoetingsdagen kunnen in combinatie met het verder doorvoeren van herstelgerichte en slachtofferbewuste zorg bijdragen aan een cultuuromslag binnen detentie. Dit is belangrijk, omdat op dit moment praten over schuld en schaamte, delictsbesef en slachtofferbewustzijn alleen op vrijwillige basis door gedetineerden gedaan wordt, terwijl een slachtofferbewuste cultuur in de volle breedte binnen detentie nodig is, zoals eerder betoogd in dit artikel.

Zolang daders geïsoleerd zijn van de door hen aangerichte schade is het weinig realistisch om adequate morele reacties van hen te verwachten. Maar het is net zo onrealistisch om vergiffenis en verzoening van slachtoffers en de samenleving te verlangen als hun pijn en het onrecht niet erkend en recht gedaan worden. Alles wat binnen detentie aan herstelgericht werken wordt gedaan, zou daarom ook *slachtofferbewust* moeten zijn. De aard van vergeving en verzoening is dat deze niet kunnen worden afgedwongen. Om herstel mogelijk te maken, moet de samenleving leren omgaan met de complexe realiteit, in plaats van te denken in eenvoudige tegenstellingen, zoals dader ver-

4 Zie Centre of Expertise Veiligheid & Veerkracht, www.veiligheidenveerkracht.nl/lectoraten/transmuraal-herstelgericht-werken.

5 Zie www.herstelterugkeer.nl/ontmoetingsdag-2024.

sus slachtoffer of moordenaar versus mens. Alleen zo kan er ruimte komen voor confrontatie, moreel besef, berouw en herstel.

Literatuur

American Psychiatric Association 2013

American Psychiatric Association, *Diagnostic and statistical manual of mental disorders. Fifth edition. DSM-5*, Arlington, VA: American Psychiatric Publishing 2013.

Claessen 2022

J. Claessen, *Herstelrecht. De kunst van een geëmancipeerde misdaad-aanpak*, Amsterdam: Boom 2022.

Van Ginneken e.a. 2021

E. van Ginneken, H. Palmen, P. Nieuwbeerta & M. Boone, 'Positief leefklimaat in penitentiaire inrichtingen: bevindingen en aanbevelingen', *Tijdschrift voor Criminologie* (63) 2021, afl. 2, p. 123-145.

Helmich 2018

M. Helmich, *Hoe verder? Behandelmodule vaktherapie beeldend na kinderdoding voor vrouwelijke psychiatrisch patiënten in een penitentiair psychiatrisch centrum* (Kaderdocument binnen het Penitentiair Psychiatrisch Centrum Zwolle), 2018.

Hoekstra & Den Bak 2021

M.S. Hoekstra & R.R. den Bak, *Herstel in detentie*, Den Haag: WODC 2021.

Litz e.a. 2009

B.T. Litz, N. Stein, E. Delaney, L. Lebowitz, e.a., 'Moral injury and moral repair in war veterans: A preliminary model and intervention strategy', *Clinical Psychology Review* (29) 2009, afl. 8, p. 695-706.

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties e.a. 2021

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Ministerie van Justitie en Veiligheid & Vereniging van Nederlandse Gemeenten, *Kansen bieden voor re-integratie: in de praktijk. Handreiking bestuurlijk akkoord nazorg ex-gedetineerden*, Den Haag 2021.

Molendijk 2018

T. Molendijk, 'Toward an interdisciplinary conceptualization of moral injury: From unequivocal guilt and anger to moral conflict and disorientation', *New Ideas in Psychology* (51) 2018, p. 1-8.

Molendijk 2022

T. Molendijk, 'Warnings against romanticising moral injury', *The British Journal of Psychiatry* (220) 2022, afl. 1, p. 1-3.

Neys 2000

A. Neys, 'Schuldverwerking bij daders van levensdelicten tijdens de fase van detentie', *Metanoia* (2) 2000, p. 45-79.

Opleidingsinstituut DJI 2020

Opleidingsinstituut DJI, 'Ambassadeursopleiding herstelgericht en slachtofferbewust werken', 2020, www.oidji.nl/actueel/nieuws/2020/11/17/nieuw-ambassadeursopleiding-herstelgericht-en-slachtofferbewust-werken.

Potter 1999

M. Potter, "'Inside" grief: Bereavement in a prison environment', *Bereavement Care* (18) 1999, afl. 2, p. 22-25.

Raad voor Strafrechtstoepassing en Jeugdbescherming 2024

Raad voor Strafrechtstoepassing en Jeugdbescherming, *De buitenwereld naar binnen. Advies over het belang van betrekken van de buitenwereld bij detentie voor resocialisatie en herstel*, 2024.

Reclassering Nederland 2025

Reclassering Nederland, 'Slachtofferbewust en herstelgericht werken', 2025, www.reclassering.nl/over-de-reclassering/hoe-wij-werken/slachtofferbewust-en-herstelgericht-werken.

Shay 1994

J. Shay, *Achilles in Vietnam: Combat trauma and the undoing of character*, New York: Simon & Schuster 1994.

Shay 2014

J. Shay, 'Moral injury', *Psychoanalytic Psychology* (31) 2014, afl. 2, p. 182-191.

Stanton e.a. 2006

J. Stanton, I.F. Alexander & B. Simpson, 'The aftermath: Aspects of recovery described by perpetrators of maternal filicide committed in the context of severe mental illness', *Behavioral Sciences and the Law* (24) 2006, afl. 1, p. 103-112.

Tudor 2021

S. Tudor, 'Reflections on the grey zone: "Sort of remorseful" offenders', in: S. Tudor, R. Weisman, M. Proeve & K. Rossmanith (red.), *Remorse and criminal justice*, Abingdon: Routledge 2021, p. 97-113.

Verheugt 2007

A.J. Verheugt, *Moordouders: een klinische en forensische studie naar de persoon van de kinderdoder*, Assen: Koninklijke Van Gorcum 2007.